

«Revue philosophique de la France et de l'étranger.
Nr. 1. Janvier 1894.»

A francia bölcselet tekintélyes folyóirata ez évi első számát *Fouillée* tanulmánya vezeti be «L'abus de l'inconnaissable et la reaction contra la science» cím alatt. Ebben különösen Lotze rendszerét bírálja a megismerhetetlenről s pálczát tör a philosophia azon törekvései felett, melyek az ismeretek körében meghatározott szerepet akarnak juttatni az immanens megismerhetlennek. Az okság — okoskodik Fouillée — csak a megismerhető tárgyak közötti kapocs, de nem lehet kapocs a tárgyak és egy megismerhetlen dolog közt. Azt, a mit Kant a kategoriáknak a transcendens megismerhetlenre való alkalmazásáról mond, annál helyénvalóbbnak találja Fouillée ezeknek az immanens megismerhetlenre való alkalmazásánál. Egyetlen categoria sem alkalmazható *in concreto* a megismerhetlenre. Kétségkívül nem lehet *in abstracto* kimutatni a fölfoghatatlan dolgok nem létezését definitio útján, mert minden bizonyításnak vagy elégséges megokolás, vagy pedig az ellenmondás elve alapján kell történnie; már pedig a csoda és mysterium éppen e két elv alóli kivételek. De még ha elfogadjuk is, hogy nem tudhatjuk, vajjon a logika és a tudomány egyeznek-e vagy nem a teljes valósággal, kénytelenek vagyunk, elméletben és gyakorlatban, mindarra nézve, a mi világunkban előadja magát, s a mit szabatosan gondolunk, a logikához és a tudományhoz tartani magunkat; máskülönbén nincs az az ábránd, melybe el ne merülhetnénk, nincs az a képtelen hit, melyhez ne ragaszkodhatnánk azon ürügy alatt, hogy talán lehetnek lények, sőt tünemények az értelem magyarázata nélkül, sőt annak ellenére.

E bevezetés után Fouillée nem habozik Lotze rendszerét a nagy bölcseleti decadence kezdetének nevezni. Lotze szerint ugyanis nincs jogunk azt mondani, hogy «mindennek oka van», mert például a világ létezése oly tény, melynek hiányzik oka, tehát méltán kérhető, hogy az okozatlan eredmény mért szorítkoznék csupán a világ eredetére, s mért ne volna lehető ennek fejlődése körében is minden vonalon? Másrészt ennek daczára arról akar meggyőzni Lotze, hogy rendszerében a természet törvényei nem szenvednek kivételeket, csupán a tények maguk, melyekre a törvények alkalmazást nyernek, olyanok, hogy nem

mindig származnak előzetes föltételekből, hanem vannak néha semmiből keletkezett tények is.

Lotzet követi gondolkodása rendszerében Renouvier neokantismusa is, csupán két új elvvel súlyosbitva. Az indeterminismus francia championja ugyanis csak tüneményeket ismer el és minden végtelent visszautasít. Úgyde ha Renouvier szerint — mondja Fouillée — csak phaenomenek vannak és törvények, melyek azonban szerinte nem egyebek, mint e phaenomenek állandó elvont formái, akkor hogyan lehetnek a törvényektől teljesen független tünemények is, és honnan támadhatnak? hogyan ünek rést e phaenomenalis törvények ércfalazatán? El kell fogadnunk tehát bizonyos absolut tüneményeket, az okság törvényén kívül álló gyors és megfajthatlan jelenségeket, egyszóval a megismerhetetlenek megnyilatkoztatását, a tünemények első kezdeteit.

Így a neo-criticisták kénytelenek elismerni, hogy a szabadakarat nem csupán rejtély, hanem csoda. Rejtély, mert meghaladja ismeretünket; csoda, mert magában az ismeret világában valósul, felfüggesztvén annak törvényeit. Ez a megfajtó okok sorozatában támadó hézag, a megismerhető körébe tolakodó megismerhetlen.

Ha pedig azt mondjuk, hogy a mi változik és a mi új, az a szabad: akkor még abstractabban fejezve ki magunkat, azt kell mondanunk: a mi más, az szabad. S ennek a theoriának csiráját már Hume-nál megtaláljuk. A hatás — mondja ő — különböző az októl. De ha különböző, akkor csak tökéletlenül határozatatiük meg attól. A meghatározás tehát nem terjed ki a hatásnak nevezett egész tárgyra; szükség, hogy abban a determinatio és indeterminatio egymás mellett létezzék, mint ahogy egymás mellett létezik benne a különböző és a hasonló.

Fouillée szerint itt Hume csak a szavakkal játszik. Mert a determinatio épp úgy jelenthet *ex nihilo* előállást, mint egyszerűen egy változás előállítását valamely már létező és más okok hatása alatt módosult dologban. Kétségkívül egy jelenséget sohasem határoz meg teljesen egyetlen ok, hanem az okok összetétele, sőt még tovább menve, az okok egyetemessége. Merő sophisma tehát indeterminatiót látnunk azon a határon túl, a hol valamely állapotra valamely különös ok hatása kimerül. A golyót, melyet egy gyermek ujjai kilöknek, nem egészen a gyermek határozza meg. Vajjon azért a golyónál lehet indeterminismusról szó? Nem,

csupán más determinációk is helyet fognak azon kívül, melyet a gyermek ujjai képviselnek.

És mégis, Hume paralogismusára egész metaphysikát építettek fel. Minden tüneménynek — mondják — kettős oldala van: oksági és abszolút. Azon oldalról, melyben másokhoz hasonlít, ok és okozat; azon oldalról, melyben különbözik és eltér, sem nem ok, sem nem okozat, hanem szabad. Egyenesen kimondva: az okviszony csak az azonosságot érinti, a *más*, a különböző, mivel sem nem ok, sem nem okozat, tehát abszolút.

Csakhoggy sajnos — fejt tovább Fouillée — ebben lappang a rendszer halálos ítélete is. Ugyanis, ha azonos azonost eredményez, akkor az okot az okozattól többé nem lehet megkülönböztetni, mert ez a megkülönböztetés valami különbözőt tételezne föl a kettő között. E szerint az elmélet szerint az, a mi okoz valamit, nem okoz semmi eltérőt attól, a mi már létezett; vagy egyszerűbben szólva: nem létezik sem eredmény, sem okozat.

Úgyde — vetik most ellen — létezik új és eltérő, tehát az újnak és eltérőnek nincs ható oka. Mire Fouillée azt feleli: ha nem volna új, éppen akkor nem volna szükség okra. Más szavakkal e nézet szószólói épp ott kezdik az indeterminatiót, a hol egy eredmény különbözik az októl, azaz épp ott, a hol az ok önmagától különböző eredményt determinálva nyilatkozik meg. Azonkívül hibásan nevezik szabadságnak a dolgok eltérő tulajdonságait, például azt, hogy egyik napsugár kék, míg a másik vörös. Ki bihetné el, hogy mindaz, a mi különbözik, egyszerre abszolút és szabad is? Tény, hogy nem adhatunk számot magunknak a dolgok különbözőségi eleméről, épp oly kevésbé, mint létezésükről: de ez távolról sem szolgáltathat ürügyet a szabadság föl-tételezésére. Egyébiránt e felfogás szerint az, a mi szabad, semmiből sem eredhetvén és semmit nem eredményezhetvén, nem lenne egyéb, mint az abszolút meddség.

Végső következtetéseiben Fouillée annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy az indeterminista philosophia jelenlegi irányzata lényegileg átmeneti és múló elkalandozása a rationalismus vagy intellectualismus túlhajtása elleni jogos visszahatásnak, melyek a matematikai fatalismus egy nemére vezettek. Nem szükség kétségbevonni sem a tudás értékét, sem pedig a tudáson túl egy megjelölhetlen határvonal problematikus lehetőségét, mely reánk nézve mindörökké x fog maradni. De ez a meghatároz-

hatlan, föltéve, hogy létezik, csak transcendens lehet, és az is kell hogy maradjon. Immanens értéket tulajdonítani neki, mely gyanússá tehetné az értelem tekintélye körében, ez az, a mit sem a tudósok, sem a bölcsek nem fogadhatnak el a nélkül, hogy le ne kelljen ugyanakkor mondaniok úgy a tudományról, mint a philosophiáról. Midőn azt hiszszük, hogy ezzel egy új idealismus és a szabadság új felfogása útját egyengetjük, voltaképen csak a nyers materialismus és egy új fatalismus útját egyengetjük, mert semmi sincs, a mi a régiek «ἔλθ»-jéhez, «ἄπειρον»-ához, «αναγκη»-jához közelebb esnék, mint egy vak, megismerhetlen, észszerűtlen erő föltételezése.

Dugas a «hamis emlékezés»-re (*Observations sur la fausse mémoire*) tesz észrevételeket Lelande theoriája alapján. Helyreigazítja Lewes ez iránti tévedéseit, mikor következőleg magyarázza az ál-emlékezetet. «Megtörténik idegen földön, hogy egy ösvény vagy folyam hirtelen kanyarodása oly tájat mutat élénk, melyről úgy tetszik, mintha valamikor láttuk volna. Bemutatkozva valaki előtt, úgy érezzük, mintha már találkoztunk volna vele. Ha egy könyvben új gondolatokat olvasunk, úgy áll előttünk, mintha már rég ismernők azokat.» *Dugas* megjegyzi e példákra, hogy az itt jelzett megtévedés csak fél illusio, melyet az utána-gondolkozás eloszlat. Ellenben az ál-emlékezés teljes illusio, a mit a világ minden érve sem képes megingatni. A megzavarodás részleges tévedés, s így könnyen kimagyarázható és fölvilágosítható, holott az ál-emlékezet tökéletes tévedés, mely érthetetlen az illető előtt, s melyet a reflexio ki nem corrigálhat.

Kérdés, hogy az ál-emlékezet pathologikus állapot-e? *Dugas* ezt nem hiszi, valamint Lelande sem. Az egyének, kiknél tapasztalta, rendes ítélőképességűek, sőt néha kivételes értelmiséggel bírók. De szerinte igenis átöröklés tárgyát képezheti a hamis emlékezet, mint egy ízben két nővérnél, majd egy fivérnél és egy nővérnél, végre egyszer unokatestvéreknél észlelte. Egy esetben szinhallással járt együtt, máskor hallucinációkkal. Úgy látszik — teszi hozzá — mindig idegességgel van egybekötve s a korrallal együtt csökken.

Megkülönbözteti *Dugas* az ál-emlékezet teljes vagy nem teljes, továbbá előérzetes vagy a nélküli alakját. Az elsőt pillanatnyi szórakozással magyarázza, melyet a figyelem hirtelen fölébredése követ. Legyen az egy táj, melyre rátekinünk, a nélkül, hogy látnók; ingadozó képe lelkünkbe hat, a nélkül, hogy nyo-

mot hagyna benne. De nem létezik teljes feledés. Minden lelki állapot, legyen bár még oly gyöngye és észrevétlen, újra fölleveledhetik és pedig fokozott intensivitással.

Tegyük fel, hogy a lélek felocsúdik ellanyhultságából. A tájat, melyet előbb láttunk, a nélkül, hogy felfogtuk volna, most felfogjuk és pedig felfogjuk azzal a különös sensatióval, hogy már láttuk. Az emlékezet feltámad a tudhatatlan homályból s eloszlatja e homályt. A viszonyosság és hasonlóság az első perceptio közt, mely az emlékezet tárgya s a jelenlegi közt, mely az előbbinek megnyújtása, magyarázatát adják a hamis emlékezetnek. A két észrevétel egymás mellé kerül, a nélkül, hogy összeolvadhatna, innen az emlékezet, mely az észrevétel, és az észrevétel, mely az emlékezet benyomását kelti.

Meg kell emlékeznünk *Lévy-Brühl* tanulmányáról is, mely Jacobi és a spinozismus viszonyát tárgyalja, főleg az előbbi iratai alapján. Spinozát tudvalevőleg sokáig félreismerték, míg aztán a XVIII-ik század vége táján egyszerre az elsőrangú metaphysikusok sorába emelkedett. Ennek a fordulatnak, mely 1775 körül következett be, egyik legfőbb tényezője Jacobi volt. Az ő polemikája Mendelssohnnal és Lessing spinozismusa fölött, volt az, a mi a figyelmet a nagy holland bölcész rendszerére első ízben fölhívta.

Spinoza rendszere a reactio első lépését jelentette azon «népszerű» philosophiai irányzat ellen, mely a francia bölcészek és Locke eszméiből táplálkozott, s melynek szerény ambíciója az volt, hogy érthető, világos és népszerű legyen. A mit azonban Goethe is legbámulatosabbnak tart a spinosizmusban, az az a mód, a mint benne a természet isteninek van proclamálva és bemutatva. Isten nyilatkozik benne mindenütt, «etiam in herbis et lapidibus».

A Herder-, Jacobi, Goethe-féle új német generatio többé nem elégedett meg az avult rationalismussal; érezte annak ürességét s mélyebb és tartalmasabb philosophiát követelt. E követelménynek Kant készült eleget tenni. De a tiszta ész kritikája csak 1781-ben jelent meg s a hátralevő tizenegy év alatt Kant mitsem írt. Ezt az időközt töltötte be Németországon Spinoza, s az ébredező német metaphysikai szellem egész sóvársággal vetette magát Spinoza Ethikájára, mely hirtelen, mint egy isteni kijelentés hatott.

Jacobi volt az első, a ki nyíltan kijelentette: «csak két philosophia lehetséges: a Platóé és a Spinozáé; válaszszon ki-ki őszintén e kettő közül». Ő teljes őszinteséggel Spinozát választotta, épp úgy, mint Goethe is. «Tagadom — írta Jacobi a még mindig habozó Herdernek — hogy a végokok és a ható okok rendszere közt valami közvetítő rendszer lehessen, mely minden emberre nézve érthető. Az értelem és az akarat, ha nem a legelső és a legmagasabb, akkor csak alárendelt erő, csak rugó és nem motor, csak egy gépezet, a mely leszerelhető és a melynek szerkezete leleplezhető. Mechanismus alatt értem a tisztán ható okok minden láncolatát, mely *ipso facto* szükségképeni láncolat, éppen úgy, mint ahogy a szükségképeni *ipso facto* gépies.»

Mendelssohn kezdetben azzal akarta legfegyverezni Jacobit, hogy illetéktelen dilettánskodást vetett szemére. De a Spinoza tanáról írt levelek megjelenése után ez többé nem volt lehetséges. Jacobi philosophiáját meg lehetett czáfolni, ki lehetett gúnyolni, de ignorálni nem lehetett. Fontosságát mutatták a nyomában támadt élénk felszólalások. Jacobi első helyre küzdte fel magát az írók közt, kik mindennap szaporodó számmal izentek hadat az uralkodó philosophiai szellemnek, annak szemére hányták laposságát és megjósolták közel végét.

A mi Goethét illeti, ő nem osztotta egészen Jacobi nézeteit. Ő nem fogadhatta el azt, hogy a természet ellenkezzék Istennel. Éppen az ellenkezőt hitte, s ezért nem járult hozzá Jacobi magyarázatához. A spinozismus előtte egész más egyéb, mint abstract mechanismus, s mindenesetre többet ér annál, a mivel Jacobi akarta helyettesíteni. Ő épp oly atheista, mint Spinoza, s nem riad vissza sem a szótól, sem a lényegtől.

Mindent összevéve, Jacobi, mikor feltámasztani segített a spinozismust, halálos csapást mért a Németországon uralkodó philosophiai szellemre. És ebben helyesen számított. Az összehasonlítás lesújtó volt Mendelssohnra és barátaira. De nem vette észre, hogy ő reá nézve is. Spinoza rehabilitálva lett; ebben Jacobi elérte célját; de midőn Spinozát saját elmélete támogatására akarta felhasználni: különös fölcserélésével a szerepeknek, inkább az ő tanai szolgáltak a spinozismus megerősítésére.

Nagyérdekű polemia fejezi be az önálló cikkek sorozatát *Lech alas* és *Delboeuf* közt a «hasonló világok problémája» fölött. 1893. június 3-án olvasta föl Delboeuf a polemia kinduló pont-

jául vett értekezését a belga királyi akadémiában ily czimmel: «Megamikros, vagyis a világegyetem dimenziói arányos reductiójának észszerű eredményei». Azóta e tanulmány az Alcan-féle kiadványok közt is megjelent, s meleg plaidoyert szolgáltat a valóságos tér és a geometriai tér különbsége és a világegyetem dimenzióinak abszolút jellege javára.

Szemben ezzel Lechallas így állítja fel a megoldandó tételt. Ha valakit megfigyelő helyzetbe képzelünk egy oly világban, mely a mienktől csak méreteiben különbözik, minden méret arányos módon viszonyulva a mienkkel, s ha hozzáteszszük, hogy e világban a mozgás természete ugyanaz, a mi a mienkben: akkor ez a világ nemcsak nem fog különbözni a szemléltre nézve a mienktől, sem geometriai, sem kinematikai szempontból, de sőt dinamikai tekintetben is azonos lesz. A két első tekintetben kételyről nem is lehet szó, mert hiszen a hosszméretek ugyanazok maradnak, a szögek sem változtak, sőt a gyorsaság értéke sem, mert éppen az maradt, a mi bizonyos hosszúságok változhatlan értéke. Ha már most figyelembe vesszük, hogy a tömeg mérete és fogalma, valamint minden erőteni törvény meghatározása, kizárólag a mozgás vizsgálatából folyik a világegyetemben; ebből az következik, hogy ezek is azonosak lesznek a megfigyelőre nézve a mieinkkel, minthogy minden nagyság és gyorsaság mérete ugyanaz maradt.

Daczára e kétségbevonhatlan igazságoknak, Delboeuf mégis egészen ellenkező eredményekre jut. Így szerinte a súly éppen félakkora lenne egy a mienknél félszerte kisebb átmérőjű planétán, úgy hogy egy liter víz például, melynek térfogata megfelelné egy földi liter $\frac{1}{8}$ -ának, csak $\frac{1}{16}$ kilogrammot nyomna. Másfelől a méter csak 50 centiméternek felelne meg a mi számításunk szerint, tehát a kilogramm-méter a mienknek csak $\frac{1}{32}$ részét tenné. Ámde — teszi hozzá Delboeuf — az ottani lakosok ereje, mely arányosan viszonylik izmaik tömegéhez, $\frac{1}{8}$ résznyire van reducálva, miből következik, hogy a mienket négyszeresen meghaladó munkát volnának képesek végezni.

Ez az argumentatio Lechallas szerint föltételezi, hogy bizonyos térfogatú szén elégetése ugyanazon melegmennyiséget idézné elő a két világban, ha egyenlő mértékkel mérjük, a mi kétségtelen is, föltéve, hogy a testek belső alkata nem szenvedett változást, de nem úgy akkor, ha az atomok vagy moleculák nyolcz-

szorta lettek számosabbak, tömegeik és kölcsönös távolságaik változásával. Ez esetben magától érthető, hogy az $\frac{1}{2}$ viszonynak reductiója a kifejlett meleget $\frac{1}{32}$ -re kell hogy csökkentse, mert ez a meleg a szén- és éleny-atomok által elvesztett élő erőnek tulajdonítandó. Már pedig az élő erő eme két tényezőjének tömege $\frac{1}{8}$ -ra van reducálva s a sebesség négyzete $\frac{1}{4}$ -re, mivel minden mozgás föltételezhetőleg felénnyel csökkentette gyorsaságát.

Delboeuf tévedését Lechallas annak tulajdonítja, hogy ő a kisebbített testeket ugyanazon anyagból összetetteknek gondolja, azaz olyanoknak, melyeknek elemei nem kisebbítettek, hanem csak szám szerint reducáltak. Pedig nyilvánvaló, hogy ha egy, a mieinknek mindenben megfelelő világot képzelünk, úgy ezt a testet alkotó tömecekre is alkalmaznunk kell, nem csupán a testek külső burkolatára.

— n — r.

AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL.

— Második közlemény. —

III.

A jogállam akadályai a jelenkor államéletében.

Jogállam és culturállam: oly jelszók ezek, a melyeknek alig állhat már ma komoly politikus ellent az elméletben. Sőt magában a gyakorlati politikában is ezen jelszók alatt küzd ma már — úgyszólván pártkülönbségre való tekintet nélkül — Európaszerte csaknem mindenki, a ki csak nem áll alatta a modern politikai műveltség átlagos színvonalának. Másfelől azonban annyiszor lettek már e jelszók hangoztatva, a nélkül, hogy szemlátomást siker követte volna azokat a törvényhozási és kormányzati politikában, miszerint hidegen kezdi már-már hagyni e két jelszó a közélet tevékenykedő szellemeit nem egy európai államban. Az ajkak még mozognak, de csak a samanismus bizonyos gépies imádságát végeztetik vajmi gyakran, midőn a parlamenti viták hevében magukból a dörgő ékesszólás apostropháló hangján e jelszókat ki-kibocsátják; az eredmény a legtöbb esetben mindössze is csak az, hogy nem áll velök szembe senki, a ki fenhargon merné odakiáltani nekik, hogy «Nincs igazatok! Sem a jogállam, sem a culturállam eszméje nem érdemli meg azt a fáradságot, hogy érette lelkesüljünk!» — Ezt, az